

Commonplaces gewoon bekeken

Het volgen van de voetsporen van kinderen en jongeren in de (semi-) publieke ruimte

Ruth Soenen

Simply community

ABSTRACTS

Deze bijdrage vraagt aandacht voor de semipublieke ruimte. Er worden enkele kanttekeningen gemaakt bij de eenzijdige aandacht voor de publieke ruimte vanuit een discours van verlies. We staan stil bij gewone praktijken die zich voltrekken in commonplaces. In het bijzonder volgen we de voetsporen van kinderen en jongeren op de tram, in de bibliotheek en op school. Vanuit een antropologische way of knowing en een horizontale benadering willen we de studie naar kinderen en jongeren in de publieke ruimte verbreden via alledaagse en creatieve connecties (in tegenstelling tot het denken in opposities). Voor het werken aan en het denken over het leven in de publieke ruimte hebben we zowel nood aan lessen in stedelijkheid als aan lessen in huiselijkheid.

Antropologie – Semipublieke ruimte – Kinderen/jongeren – Sociaal-ruimtelijke praktijken

In this contribution attention is drawn to semi-public spaces. Questions are raised towards the one-sided attention for public space from the perspective of loss. There is a focus on ordinary practices in commonplaces. Special attention is given to the tracks of children and youngsters on the tram, in the library and in schools. Starting out from an anthropological way of knowing and from a more horizontal approach the study into children and youngsters in public space is broadened by making creative and everyday connections (instead of thinking through oppositions). To reflect on and contribute in practice to the life in the public domain there is a need for lessons in urbanism as well as lessons in how to be at home.

Anthropology – Semi-public space – Children/youngsters – Socio-spatial practices

Dans cette contribution, l'attention est dirigée sur les espaces semi-publics. Cet intérêt ne résulte pas unilatéralement d'un discours de perte, mais aussi des pratiques ordinaires se déroulant dans des *commonplaces*. Nous suivons surtout les traces des enfants et des jeunes sur le transport public et dans des bibliothèques et des écoles. Guidés par un savoir anthropologique et une approche plutôt horizontale, notre attention initiale sur les jeunes est élargie en faisant des connections créatives et quotidiennes (au lieu d'une logique oppositionnelle). La pensée sur la vie publique a beaucoup à gagner, non seulement des leçons d'urbanisme, mais aussi d'un cours de *domesticisme*.

Anthropologie – Espace (semi-)public – Jeunes/enfants – Pratiques socio-spatiales

INLEIDING

Het theoretisch kader van deze bijdrage vertrekt vanuit een antropologische *way of knowing* en richt zich op het domein van het alledaagse. Er wordt geen groot verhaal verteld. Wel passeren enkele kleine etnografische verhalen de revue. Sociale en ruimtelijke praktijken van kinderen en jongeren op de tram, in de bibliotheek en op school worden beschreven. Kinderen en jongeren worden niet als een aparte groep bestudeerd maar vanuit hun connecties (Soenen, 2002a; 2003a) met andere gebruikers, met dingen en met de ruimte. Vanuit deze diverse kleine maar ‘sterke verhalen’, in de filosofische betekenis van het woord (Boomkens, 1998: 39), wordt vervolgens een ander licht geworpen op het grote maatschappelijke vraagstuk van kinderen en jongeren in de publieke ruimte. Vooraleer we de alledaagse realiteit laten spreken, situeren we deze antropologische bijdrage binnen het denken over het begrip publieke ruimte in de sociale wetenschappen. Ook is het noodzakelijk kort stil te staan bij de reflectie over het statuut van kinderen en jongeren.

1. OVER HET ALLEDAAGSE LEVEN EN HET BEGRIJP PUBLIEKE RUIMTE

De interesse voor sociale interacties in de ruimte, meer in het bijzonder in de publieke ruimte is niet nieuw. Denken we bijvoorbeeld aan enkele pioniers zoals Erving Goffman (1963), Jane Jacobs (1972) en Lyn Lofland (1973). Alle drie hadden ze aandacht voor de gewone dagelijkse contacten tussen mensen in de publieke ruimte. Deze bijdrage werkt verder op hun inzichten. Het breder kader wordt gevormd door een focus op korte contacten tussen diverse mensen in het publieke domein (Soenen, 2003b; 2006). Wat de notie ruimte betreft, is er sinds de jaren negentig een hernieuwde interesse vanuit een kritisch sociaal wetenschappelijke traditie (Soja, 1989). In *The rise of the network society* definieert Castells (2000, origineel 1996) bovendien een nieuwe ruimtelijke logica. Plaats wordt ondergeschikt aan plaatsloosheid: “the new spatial process, the space of flows, that is becoming the dominant spatial manifestation of power and function in our society” (Castells, 2000: 409). Deze aandacht voor plaatsloosheid wordt begrepen vanuit informatisering en de globale economie. De notie plaatsloosheid manifesteert zich ook in literatuur die de sociale betekenis van de plaats bestudeerde. “Where once there were places, we now find nonplaces. In real places the human being is a person. He or she is an individual, unique and possessing a character. In nonplaces, individuality disappears. In nonplaces, character is irrelevant and one is only the customer or shopper, client or patient, a body to be seated, an address to be billed, a car to be parked” (Oldenburg, 1999: 205). Deze niet-plaats verwijst naar de opkomst van grootwarenhuizen (Sennett, 1978) en wordt gepositioneerd tegenover de (derde) plaats (Oldenburg, 1999). Niet-plaatsen zijn volgens Augé (2000: 77-78) naamloze en anonieme plekken die door een breed publiek (zoals vluchtelingen, daklozen, yuppies, supermarktbezoekers, toeristen en pendelaars) worden bezocht. Het zijn overgangsgebieden en stukken niemandsland zoals treinstations, hotels, festivals en supermarkten. Ze zijn niet vergroeid met de plaatselijke context en/of het omringende stedelijk weefsel en maken geen deel uit van het historisch narratief van een bepaalde gemeenschap. De publieke ruimte wordt binnen de sociale wetenschappen dan ook vaak vanuit een discours van verlies geanalyseerd (zie ook Sorokin, 1992;

Davis, 1990). Door privatisering is er een teloorgang van het publieke leven. Vooral de verarming van het sociale leven in het publieke domein wordt benadrukt.

In dit artikel kijken we naar de publieke ruimte als een sociale constructie. We volgen het gedrag van kinderen en jongeren in wat door Lofland omschreven wordt als de *public realm* (Lofland, 1998:9) m.a.w. fysieke plekken die bevolkt worden door onbekenden en gedomineerd worden door vluchtige relaties tussen onbekenden. Deze *realm* vertaald door Soenen (2006) als publiek relationele sfeer vinden we echter niet enkel terug op het plein maar ook in beheerde ruimtes zoals grootwarenhuizen, openbaar vervoer en bibliotheken (Soenen, 2004; 2010). Het volgen van de voetsporen van mensen, kinderen en jongeren in het bijzonder brengt ons naar minder empirisch gedocumenteerde ruimten zoals de ‘semipublieke ruimte’ (Soenen, 2006: 77). Het gevaar van een eenzijdige klemtoon op het discours van verlies van de publieke ruimte maakt ons blind voor nieuwe ruimtelijke tactieken en praktijken (Soenen, 2004). Reyndorp en Hajer (2001: 48) stellen dat onderzoekers zich blindstaren op toegankelijkheid. “The simple fact that something is not completely public is no reason to dismiss the location as a public domain.” Meer en meer ontmoeten mensen elkaar in privaat beheerde publieke ruimten (sportverenigingen, bibliotheken, cinemacomplexen, winkelcentra, theaters). Reyndorp en Hajer (*ibid.*) laten zich sterk inspireren door het concept collectieve ruimte van De Solà-Morales (1992). De Solà-Morales (1992) erkent de ontwikkeling van niet-plaatsen maar kent er geen negatieve lading aan toe. Hij prefereert de term collectieve ruimte waarbij hij klassieke dichotomieën omzeilt en het alledaagse gebruik ervan centraal staat. Er voltrekt zich volgens hem een verstedelijking van het privé-domein. Privaat-collectieve ruimten worden gekarakteriseerd door een semiopenbaar karakter, maar voldoen aan de eisen van toegankelijkheid en openbaarheid die een publieke ruimte kenmerken. De ontmoetingsfunctie heeft zich van buiten naar binnen verplaatst. Terwijl we deze definiëring van De Solà-Morales volgen, moeten we er wel op wijzen dat hij zijn definitie niet baseert op empirisch materiaal. In dit artikel putten we dan ook uit diverse antropologische onderzoeken naar het alledaagse leven in de semipublieke ruimte, niet omdat we het discours van verlies theoretisch willen tegenspreken maar eerst en vooral omdat sinds de jaren 2000 de alledaagse realiteit ons naar deze ruimten heeft gebracht.

2. HET STATUUT VAN HET KIND

Vanuit de antropologische analyse van de sociale interacties van kinderen en jongeren in de semipublieke ruimte dienen we aandacht te besteden aan het statuut van kinderen en jongeren. Zonder hier al te uitvoerig bij stil te staan, dienen we het paradigma van de *sociology of childhood* te vermelden. Dit paradigma positioneert zich tegenover de traditionele sociologie die kinderen miskent als zingevende actoren (James & Prout, 1997). Kinderen worden gedefinieerd als ‘nog niet zijnden’, in termen van een tekort zoals bijvoorbeeld in het bekende fasemodel van Piaget. Volgens de *sociology of childhood* zijn kinderen volwaardige actoren met een eigen stem. Volgens de verkondigers ervan zal het nieuwe paradigma dan ook een rol spelen in de aard van de relaties tussen volwassenen en kinderen: “to proclaim a new paradigm of childhood sociology is also to engage in and respond to the process of recon-

structuring childhood in society” (James & Prout, 1997: 8). Etnografie speelt hierbij een belangrijke rol. “Ethnography is a particularly useful methodology for the study of childhood. It allows children a more direct voice and participation in the production of sociological data than is usually possible through experimental or survey styles of research” (James & Prout, 1997: 8). Het etnografisch onderzoek naar kinderen en jongeren in Vlaanderen voelt zich vaak ook thuis in dit paradigma, sterk beïnvloed door een fenomenologisch perspectief (zie onderzoek van Meire, Vanderstede, Piessens en Lauwers, Kind & Samenleving, zie ook Soenen, 1998; 2002a & b). De etnografische beschrijvingen maken immers vaak andere competenties zichtbaar. Of zoals Hutchby & Moran-Ellis (1998: 22) het omschrijven: “the primacy (...) of empirical research which situates children’s social competence in the ordinary circumstances of everyday life.”

Toch zijn er kanttekeningen te maken bij het perspectief van de *sociology of childhood* waarbij kinderen ook te eenzijdig begrepen worden als een politieke minderheid en etnografie enkel wordt ingezet als politiek instrument (Soenen, 2002b). Alles staat met andere woorden in het teken van erkenning en miskenning (van een minderheidsgroep). Lee (2001) bijvoorbeeld begrijpt de reactie op meer traditionele stromingen in de wetenschap maar stelt tegelijkertijd dat de wetenschap van de ‘erkenning’ niet meer van deze tijd is. Ook al is de *sociology of childhood* een meer dynamische wetenschap met terechte kritieken op het dominante kader binnen de sociologie, de premissen ervan zijn niet vol te houden. Volgens Lee is de dichotomie tussen een ‘volwaardig zijn’ en een ‘nog niet zijn’ waarbij kinderen ofwel het ene of het andere statuut dienen te krijgen niet van toepassing op het huidige leven van kinderen in verschillende contexten. Kind-zijn representeert immers een open proces waarbij er multiple wijzen zijn om op te groeien. De noties *being* en *becoming* zijn aan erosie onderhevig. Kinderen én volwassenen zijn beiden immers zowel ‘zijnden’ als ‘in-wording’.

De Franse jeugdfilm “Demandez la permission aux enfants” (Civanyan, 2007) illustreert het standpunt van Lee (2001) erg goed. De humoristische prent gaat over drie verschillende gezinnen in Frankrijk waar kinderen thuis de baas zijn. De kinderen zijn niet enkel slachtoffer van hun ouders en van de maatschappij (*cf.* wetenschap van de erkenning) maar hergebruiken hun kind-zijn om er een nieuwe vorm van macht mee uit te oefenen over hun ouders. De ouders lijken de kinderen en de kinderen lijken de ouders. De kinderen zijn enerzijds slachtoffer: ze zijn betrokken in de echtscheidingsproblematiek van hun ouders, ze vallen ten prooi aan al te betuttelende en beschermende ouders en ze hebben af te rekenen met ouders die vooral aandacht hebben voor hun eigen drukke en belangrijke carrières. De ouders zijn echter ook slachtoffer van hun kinderen en beklagen zich erover dat ze toen ze zelf jong waren al te vaak leden onder het autoritaire regime van hun ouders maar dat ze nu nog steeds geen eigen stem hebben omdat ze gecommandeerd worden door hun kinderen. Als ze een avondje willen gaan stappen met vrienden moeten ze allerlei vernuftige technieken toepassen om te kunnen ontsnappen uit hun eigen huis (tot grote hilariteit van de filmkijkers) en aan de tirannie van hun kinderen. In deze film hebben ouders en kinderen beiden een meer ambigu statuut in ‘de oorlog’ die woedt tussen hen.

Machtsrelaties zijn met andere woorden erg complex. Vanuit een doorgedreven relationele benadering kunnen de oorzaken van ongelijkheid niet gesitueerd worden in oriëntaties en acties van vaste entiteiten zoals groepen en individuen. Het in stand houden van ongelijkheid ligt in het verloop van de transacties tussen de machtselite en de niet-elite (Emirbayer, 1997: 292) waarbij het niet gaat over statische relaties tussen inerte entiteiten van minderheid en meerderheid. In de ouder-kindrelatie hanteren volwassenen bijvoorbeeld regels om het gedrag van kinderen in te perken en zo dus op een bepaalde manier macht uit te oefenen. Deze regels geven tegelijkertijd aan kinderen de mogelijkheid om ze in andere situaties te herbruiken. Het gaat hier over “unfolding and ongoing processes” (Emirbayer, 1997: 289).

De notie van erkenning is ook inherent aan de reflectie over kinderrechten. Reynaert, Roose, Vandenhole en Vlieghe (2011) stellen dat de juridische erkenning van belang is maar tegelijkertijd geen garantie biedt voor een bredere sociale en maatschappelijke erkenning van kinderen. Het is vanuit deze vaststelling dat Reynaert, Bouverne-De Bie en Vandevelde (2011) kinderrechten willen herdenken. Een vertaling van erkenning in louter het juridisch recht kan immers als neveneffect net een tekort aan erkenning van kinderen in de bredere maatschappij opleveren. Binnen deze herdenking positioneren de auteurs zich als ‘kritische voorstanders’ van het kinderrecht. De term kritisch is niet onbelangrijk omdat ze het democratisch karakter van en de pluraliteit in het denken willen bewaken. Een interessant perspectief om kinderrechten te herdenken is volgens hen handelingsgericht. Kinderrecht (net als de publieke ruimte) is immers een sociale constructie. Het wordt met andere woorden ‘gemaakt’ doorheen tal van sociale praktijken. In wat volgt komen vooral alledaagse, gewone praktijken aan bod. Het behoort tot de kern van een antropologische *way of knowing* die bijzonder relevant kan zijn voor pedagogische reflecties (zie o.a. Soenen, 1998).

3. HET LEVEN ZOALS HET IS: DE TRAM, DE BIB EN DE SCHOOL

In wat volgt brengen we een klein aantal etnografische beschrijvingen¹ samen van antropologisch onderzoek in settings van diversiteit of in collectief gebruikte ruimtes². Hiermee willen we een tipje van de alledaagse sluier lichten met betrekking tot de rollen die kinderen en jongeren spelen in de semipublieke ruimte.

3.1. KLEINE KINDEREN ALS SFERKANDELAARS OP DE TRAM

Uit Soenen (2004) blijkt duidelijk dat peuters en kleuters uiterst geschikt zijn om korte aangename contacten of om langdurige gesprekken te voeren met onbekenden in de tram.

¹ De etnografische onderzoeksbenadering die hier gevolgd wordt, heeft als centrale methode de participerende observatie maar deze wordt steeds geflankeerd door bijkomende methodes. In etnografisch onderzoek is de interactie tussen onderzoeker en onderzochte een essentieel deel van het onderzoek. Belangrijk binnen een antropologische *‘way of knowing’* is dat de situatie steeds de methode bepaalt en niet omgekeerd en dat de probleemstelling minimaal wordt ingevuld aan de start van het onderzoek. Dit is nog steeds een provocatief standpunt binnen het sociaalwetenschappelijk onderzoek. Voor een uitvoerige bespreking zie Soenen, 2002a, 2003b en 2009.

² Het betreft etnografisch veldwerk van Soenen op Vlaamse stedelijke lagere scholen 1995-1998 (UGent), in winkels, grootwarenhuizen en op de tram in de stedelijke omgeving 1999-2005 (KU Leuven), in jeugdwelzijnswerkingen 2010 (KU Leuven), in stedelijke bibliotheken 2011-2013 (Onderzoeksbureau Simply Community).

Een gezin met een kinderwagen is net opgestapt en staat voor de middendeur. De vrouw draagt een hoofddoek zoals sommige moslimvrouwen, de man heeft een maatpak aan. Ze hebben boodschappen bij in plastic tasjes. Het kleine meisje in de kinderwagen, een peuter laat van zich horen en zoekt contact met de onbekende Afrikaanse man die (...) in haar nabijheid zit. Ze pakt zijn arm vast en giechelt. De Afrikaan laat haar begaan en aait haar en trekt gekke bekken. (...) Het moslimkindje in de kinderwagen trekt weer aan de hand van de Afrikaan en wil hem nog dichter naar haar toe trekken. De vader van het meisje brengt de peuter tot bedaren en zegt dat het niet mag. De mannen wisselen een paar vriendelijke woorden. (...) Aan de Nationale Bank stappen veel mensen op: een Vlaams ouder koppel, een man van middelbare leeftijd, een jonge vrouw en een jong Vlaams koppel. Het moslimgezin met de peuter in de kinderwagen stapt uit. De net opgestapte Vlaamse man van middelbare leeftijd lacht naar de peuter wanneer ze elkaar kruisen bij het in- en uitstappen. (Soenen veldnota's tram, 28 september 2002)

Jongeren met een Marokkaanse herkomst daarentegen worden in groep door sommige medereizigers wantrouwend bekeken. Een aantal onder deze jongeren kent een bepaalde geldingsdrang en neemt de ruimte vooral fysiek in. Wanneer bijvoorbeeld alle tramgebruikers 's avonds elkaar proberen te vermijden, een preventieve stedelijke competentie (Soenen, 2006), zijn zij degenen die dat net niet doen.

Het is 's avonds laat en ik (onderzoeker) wacht samen met twee vrienden in het tramhokje. Er zijn ondertussen veel wachtenden bijgekomen die zich allemaal verspreid rond het tramhokje positioneren. Vervolgens komen er twee Marokkaanse jongens van rond de zestien jaar op het hokje afgelopen. Ze zetten zich in tegenstelling tot alle anderen in het tramhokje. Mijn vrienden en ik zitten op de bank. De ene jongen plaatst zich in het hokje aan de linkerzijde, tegen het raam en de andere jongen zet zich aan de rechterzijde tegen het raam van het hokje. Ze beginnen te praten over onze hoofden heen. (Soenen, veldnota's tram, 18 mei 2002)

Deze geldingsdrang kan worden gekoppeld aan hun lage maatschappelijk positie waarbij hun gedrag geïnterpreteerd kan worden als een weerstandsmechanisme, een *art of resistance* (Scott, 1990). Zij willen zich de tram als ruimte toe-eigenen via de manifestatie van een soort van tegencultuur. De ruimte in de tram wordt in de literatuur dan gedefinieerd als een gecontesteerde ruimte (Harvey, 1997).

Deze interpretatie past binnen de kritische traditie binnen de sociale wetenschappen maar deze lezing is niet gelaagd genoeg om de alledaagse complexiteit op de tram te begrijpen (Soenen, 2006). De gecontesteerde ruimte kan immers plots transformeren in een aangename sociale sfeer. Een anekdote uit het veldwerk illustreert dit goed. Een aantal gezinnen stapt 's avonds laat op de tram aan het station wanneer ze terugkeren van een B-dagtrip (combiticket voor een uitstapje in België met inbegrip van treinreis). Een voorheen argwanende sfeer waarbij een aantal onbekende reizigers argwanend kijkt naar een grote groep Turkse jongeren die zich de ruimte fysiek toe-eigenen, verandert onmiddellijk wanneer de gezinnen de tram betreden. "Small talk" (Soenen, 2006: 49) manifesteert zich en een aantal van de jongeren gaat zelf in gesprek met het jongetje met een geschminkt piratengezicht (Soenen, veldnota's tram 12 oktober 2002). De Turkse jongeren en de Vlaamse volwassenen spelen nu andere rollen dan die van 'straatjongens' en van 'bange blanke

man'. Kleine kinderen vormen bruggen voor sociaal contact tussen onbekenden en die kleine interacties verspreiden zich vervolgens als een olievlek over de ganse tram waardoor de totale sfeer kantelt. Eigen aan de collectief gebruikte ruimte is dan ook dat conflictsituaties zichzelf kunnen reguleren. Het leven op de tram kunnen we niet enkel vatten vanuit opposities maar ook vanuit kleine connecties en leidt dus ook een eigen leven (Soenen, 2009).

3.2. TIENERS IN DE BIBLIOTHEEK

Ook de stedelijke bibliotheek is vandaag de dag een boeiende sociale biotoop, een stedelijke thuishaven. De gedragingen van de bibliotheekbezoekers verwijzen zowel naar het leven in de stad als naar omgangsvormen in de beschutting van de private woning (Soenen, 2012; Soenen & Van Reusel, 2015). De bibliotheek is ook een ontmoetingsruimte en kijkruimte geworden. Boekenrekken zijn essentieel in het kijkspel tussen mensen onderling. Boekenrekken zorgen ook voor beschutting en intimiteit en onttrekken bepaalde dingen aan het oog.

Achter de boekenrekken staan twee 18-jarigen verscholen: een meisje met hippielook (lange rok, lang haar met een sjaal erin en platte lederen schoenen van het merk Kickers) en een jongen met een pikzwarte weelderige haarbos met een Nikon-fotocamera rond zijn nek. Ze voeren een intiem gesprek aan de hand van boekentitels en worden beschermd door een ganse rij boekenrekken. Ze lachen met de titels van de boeken uit de rubriek "relatie en gezondheidsboeken".

Het meisje: "hier een boekje voor u, 'Een partner zoeken'".

De jongen: "en niet voor u zeker?, heb je al een lief?"

Het meisje antwoordt niet (pauzeert en zegt vervolgens): "hier, dat is een leuke zin: 'Muggen kunnen dronken worden'".

De jongen: "heb je nu een lief?"

Het meisje: "zeg, ik heb het moeilijk."

De jongen: "Hoe zo?, je hebt het moeilijk?, ben je dan lesbisch?"

Meisje: "nee, er is echt iets. Ja allez, er is wel iemand maar hij weet het niet. Hij maakt misbruik van mij, mijn beste vriend."

De jongen: "Dan moet jij hem ook misbruiken."

Het meisje: "Hoe zo?"

(stilte)

Het meisje: "Ik praat niet graag over die dingen."

Ze struinen verder langs het boekenrek en lachen. De eerstvolgende titel die de revue passeert is: "dramatische opvoeding!"

Het meisje: "Wat is me dat? en hier 'Hoogbegaafdheid en faalangst', niks voor u?"

Ze streeft vervolgens door zijn haar en zegt: "uw haar is precies zoals Samson."

De jongen: "Woef, woef!"

Ze lachen.

Meisje: "ooh, kijk eens naar dat boek, hoe vet is dat boek!"

Ze kijken samen naar de mooie foto's erin. Het meisje heeft ondertussen een hele stapel boeken in haar armen en ze geven elkaar met de boeken tussen hen in een innige knuffel.

(Soenen, veldnota's bibliotheek, 22 juni 2012)

Naast deze huiselijke taferelen en bijhorend intiem gedrag is de bibliotheek een stedelijke ruimte, een plein met een dak erop. Vooral tijdens de examenperiode stijgt de spanning er. De scholieren (met Vlaamse en met een andere etnisch-culturele herkomst) lijken massaal te kiezen voor de bibliotheek als studieplek. De bibliotheekmedewerkers doen er alles aan om ze te accommoderen maar ze tegelijkertijd ook te controleren.

Op de derde etage bots ik op vier tieners (erg ongewoon omdat er vooral personeelsleden op deze verdieping rondlopen), in 'coole' outfit, met afzakkende jeans, petten, dikke jassen en Peru-mutsjes met elk een stoel in de arm. De rij jongens wordt afgesloten door een medewerker die me zegt "ja, we hebben te weinig stoelen dus zijn we er extra gaan halen in de kantoorroimte zodat ze aan een tafel kunnen studeren". (...) Ik beweeg me op de eerste en tweede etage en loop regelmatig personeelsleden tegen het lijf (...). Eén van hen zegt me vervolgens dat de jongeren hier komen studeren maar dat ik dat tussen aanhalingstekens moet zetten. Een ander personeelslid zegt dat ze zich ondertussen ook schminken en nagellak aanbrengen en draait vervolgens met haar ogen. Ook andere medewerkers lijken zich niet gewoon te bewegen in de bib maar lijken eerder te surveilleren. Zo zegt de volgende medewerker die ik passeer: "ze blijven niet op hun plek zitten, zo kunnen ze toch niet studeren. Ze blijven echt niet zitten hé en zie je die meisjes, daar met de hoofddoeken, die lopen hier gewoon rond!" (...) Ik loop verder en kom weer een medewerker tegen die me zegt: "ja, ik voel me vandaag studiemeester, tja, zal horen bij de job zeker!?" (...) Ik zie een jongen in een rode training en een meisje naast elkaar zitten aan de tafel met hun cursussen voor zich. Ze praten en flirten met elkaar. Ze benaderen elkaar speels plagend. De jongen knijpt het meisje in haar wang. Hij wil iets uit haar handen nemen maar zij trekt plagend haar hand telkens weg. (...) De medewerkers positioneren zich op strategische plekken in de bib om de scholieren goed in het oog te houden. (Soenen veldnota's bibliotheek, 14 december 2011)

Als de gemoederen verhit geraken in de bibliotheek vallen de medewerkers bewust of onbewust vaak terug op de regels van de boekerij van weleer. De medewerkers grijpen terug naar de bibliotheek als domein van stilte, concentratie en studie. De scholieren lijken dat echter niet te volgen en spelen ondertussen een kat-en-muis-spelletje met de medewerkers en beleven plezier aan het feit dat zij het overwicht in de bib hebben. De jongeren laten voelen dat zij impact hebben op de orde in de bibliotheek. Na een heel dispuut bijvoorbeeld roept een kliekje jongens net voor ze de bib verlaten nog snel: "STILTE" en gaan lachend naar buiten. Of als medewerkers de jongeren berispen en vragen of ze zich thuis ook zo gedragen zeggen ze met een glimlach "ja". Dit laatste is de strategie van het letterlijk nemen van een pedagogisch bedoelde boodschap. Dergelijke strategie werd via schooletnografisch onderzoek (cf. *infra*) vastgesteld in Antwerpse en Gentse scholen in volkswijken waar de leerlingen (uit het vijfde en zesde leerjaar en behorend tot sociale en etnisch-culturele minderheden) leerkrachten met de rug tegen de muur zetten door vooral met stijllementen te spelen in hun communicatie en niet in te gaan op de inhoudelijke boodschap van de leerkracht (Soenen, 1998). Boodschappen letterlijk nemen is één van de gehanteerde strategieën maar ook het associëren is een gekende strategie bij de tieners. Voor de strategie van het associëren is volgende situatie illustratief. Als de leerkracht de klemtoon in de Franse les legt op het woord *marchéééé* omdat vele

leerlingen het weer fout hebben dan reageert één van de leerlingen met “Oléé! Oléééé” en de volgende met “arriba arriba”. De associatie doet de hele klas bulderen van het lachen en wordt verder ingezet om de orde te verstoren (Soenen, 1998). Deze tieners hebben een aparte stijl van communiceren ontwikkeld die vooral te maken heeft met hun leeftijd maar ook verwijst naar het straatleven. In het dagelijkse taalgebruik zijn ze erg *ad rem* en kunnen ze buitenstaanders dan ook snel met hun mond vol tanden achterlaten. De tieners zijn daarom ook moeilijker grijpbaar voor pedagogische interventies.

Personeelsleden in de bib klagen over het gedrag van jongeren en besloten om de jongeren aan te spreken. Als de jongeren de bib betraden, stapten ze onmiddellijk op hen toe met de vraag “wat ze kwamen doen”. “Iets komen doen” leek voor de medewerkers, een voorwaarde tot het betreden van de ruimte, de enige oplossing om greep te krijgen op hun gedrag.

Veel bibliotheekpersoneel heeft graag dat bezoekers bij hen iets komen doen en dus niet rondhangen. Deze houding kent een historische grondslag. Als we even bescheiden verwijzen naar de sociale geschiedenis van het publieke domein dan waren de grote parken in Londen en Parijs bestemd voor de gegoede burgerij. Er stonden dan ook hekken omheen. Ook het publieke transport bleef in het begin van de twintigste eeuw een zaak van de begoede klasse en van mannen (Schmucki, 2002). Door de opkomst van de auto maakte ook ‘het gewone volk’ meer en meer gebruik van het openbaar vervoer. Ook in het publieke domein was geleidelijk aan de lagere klasse meer aanwezig. Rondhangen in het park of met de nodige dramatiek de problemen met de echtgenoot oplossen op straat worden weliswaar gezien als ongepast gedrag. Het westerse beschavingsideaal gaat uit van een strikte scheiding tussen privaat gedrag thuis, verstopt achter de muren, en het publieke zichtbare gedrag met bijhorende etiquette op de straat. Dit burgerlijk ideaal manifesteert zich dus op bepaalde momenten ook in de bib. Illustratief hiervoor is ook de uitspraak van een bibliotheekmedewerker die het zich beklagt dat de bibliotheek net een “verwarmd bushokje” of een “openbaar toilet” is geworden (Soenen veldnota’s bibliotheek, 13 januari 2012).

3.3. EÉN GEDRAG, ÉÉN RUIMTE? RUIMTEGEBRUIK OP DE LAGERE SCHOOL

Bovenstaande situatie kan beter begrepen worden door de resultaten van school-etnografisch onderzoek in te brengen. Het leven in Vlaamse stedelijke scholen met kinderen uit diverse sociale en etnisch culturele groepen werd vergeleken met scholen met Vlaamse kinderen en slechts een klein percentage kinderen uit sociale en etnisch-culturele minderheden. Al deze kinderen vertoonden op school drie verschillende manieren van omgaan of ‘interactiewijzen’ (Soenen, 1998: 277). De ‘kind-interactiewijze’ (*ibid.*: 278) omvat een geheel van omgangsvormen die verwijzen naar hun familierelaties, als kind van ouders. Het gaat hier over zowel etnische, socio-economische als familiale elementen die kunnen verschillen tussen en binnen de aanwezige groepen in de school. De ‘leerling-interactiewijze’ (*ibid.*: 279) omvat omgangsvormen die refereren aan de school. De kinderen vertonen routinegedragingen die een onderdeel zijn van het leven op school net zoals ook volwassenen een aantal routinegedragingen vertonen op hun werk. Het is een gemeenschappelijk

gegeven tussen de kinderen en is een eerder gereserveerde manier van omgaan. De ‘jongeren-interactiewijze’ (*ibid.*: 279) omvat het geheel van omgangsvormen die refereren aan het doen en laten van de kinderen onderling, als jongeren. Ze wordt ingevuld door de kinderen door commerciële en alledaagse interesses, specifieke manieren van communiceren zoals het associëren en specifieke vaardigheden. Het is een zeer spontane uitbreidende en chaotische manier van omgaan waarbij de etnisch-culturele en sekseverschillen doorsneden worden. Eén van de opvallende verschillen tussen de twee schoolsettings was dat de kinderen uit de minderheden-school de drie interactiewijzen ontplooiden in één en dezelfde ruimte. De zegswijze die hen typeerde was: “klinkt het niet dan botst het”, net zoals in het Gallische dorp van Asterix & Obelix. Terwijl in de school met een meerderheid aan kinderen uit de Vlaamse middenklasse de kinderen in de klas vooral de leerling-interactiewijze haatteerden en de jongeren- en kind-interactiewijze soms op de speelplaats maar vooral aan de schoolpoort (de grens van de schoolruimte en de ruimte buiten de school) vertoonden. Zij maakten een strikte scheiding tussen bepaalde gedragingen en bepaalde ruimtes net zoals in het westers beschavingsideaal.

Terwijl het gedrag van de kinderen op de zogenaamde concentratiescholen door leerkrachten vooral als sociaal onwenselijk werd aangezien, lijken zij ook wel de voorlopers geweest te zijn van concepten zoals Het Nieuwe Werken (bijvoorbeeld toegepast in bedrijven zoals Microsoft). Kantoren worden zo ingericht dat er verschillende activiteiten en gedragingen tegelijkertijd in één ruimte kunnen plaatsvinden om o.a. de creativiteit van de werknemers aan te scherpen en minder ruimte te benutten. Het kantoor als koffieruimte waar informatie kan lekken en creatieve connecties gemaakt kunnen worden. De kinderen uit de andere school refereerden vooral aan de boekerij van weleer, een duidelijk afgebakende en uniforme ruimte met een specifiek bijhorend gedrag. Maar ook zij komen voor in Het Nieuwe Werken: wanneer werknemers zich moeten concentreren gaan ze naar een daarvoor afgebakende ruimte binnen de totale ruimte. Uiteraard is de ene formule niet beter dan de andere maar afhankelijk van welk sociaalruimtelijk arrangement het best past bij de werksituatie. Het ‘iets komen doen’ en dus een uniform gedrag in één welafgebakende ruimte verwachten, is echter duidelijk ingebed in een specifiek sociaal en cultureel milieu met bijhorende waarden en normen.

4. ALLEDAAGSE EN CREATIEVE CONNECTIES

Het bredere web van relaties in de semipublieke ruimte toont aan dat louter denken vanuit dichotomieën van slachtoffer en onderdrukker, meerderheid en minderheid erg kunstmatig is. Kinderen en jongeren zijn vanuit dit perspectief noch enkel slachtoffer noch enkel dader en vervullen verschillende rollen. In bovenstaande etnografische beschrijvingen komen situaties voor die als overlast aangezien worden. Het betreft vooral het claimen van de ruimte. We zien hoe jongeren met een andere etnisch-culturele herkomst de ruimte claimen op de tram maar ook in de bib vertonen ze dit gedrag net zoals vele Vlaamse tieners. We kunnen echter vaststellen dat ook senioren claimgedrag vertonen, vooral rond de leestafel in de bib (Soenen & Van Reusel, 2015). We hebben gezien hoe tieners intimiteit zoeken in de bib. Ook dit is verwant aan het huiselijk gedrag van sommige volwassenen die een dutje doen

of hun schoenen uitdoen. Bibmedewerkers willen tieners niet enkel controleren en normeren maar ook goed accommoderen. De acties en reacties van kinderen en volwassenen kunnen niet losgekoppeld worden van anderen rondom hen. Het eerder, in de ogen van de meesten onder ons, chaotisch gedrag van kinderen uit socio- en etnisch-culturele minderheden wordt als onaangepast gezien. Dit type gedrag, abstract te omschrijven als het stellen van diverse handelingen in dezelfde situatie of ruimte, wordt wel geapprecieerd in het domein van Het Nieuwe Werken.

De alledaagse en tevens horizontale benadering in deze bijdrage is niet specialistisch. We zijn immers geen specialisten met betrekking tot kinderen en jongeren, overlast en/of jeugdcriminaliteit. Onze alledaagse aanpak is zowel fijnmazig als generalistisch of breder. Er wordt met andere woorden altijd stilgestaan bij de connecties (en dus niet enkel de opposities) met andere mensen maar ook met dingen en domeinen die hier op het eerste gezicht niets mee te maken hebben. Een horizontaal perspectief wil de aandacht voor overlast, jongeren en publieke ruimte verbreden via alledaagse en creatieve connecties.

Pleysier (2012) houdt ook een pleidooi om de problematiek van kinderen, jongeren en overlast in de publieke ruimte te verbreden via een, weliswaar, *top-down*-maatschappelijke analyse. Met behulp van sociologische bronnen toont hij aan dat er een evolutie is naar een samenleving die vooral reageert op problematisch gedrag zonder een voorgaande actie. Gedragsregulering staat daarbij in het teken van “wat er zou kunnen gebeuren”. Het beeld van “kind als gevaar”, tevens de titel van het artikel van Pleysier, lijkt de overhand te halen. Tegelijkertijd wordt vanuit deze sociologische analyse gewag gemaakt van een heropleving van een normen- en waarde-debat. Gedragingen die niet noodzakelijk strafbaar zijn maar wel ingaan tegenover een fatsoensnorm worden aangepakt. Dat zien we bijvoorbeeld ook in de bibliotheek. Sommige bibliothecarissen zuchten als een jongere in de zetel ligt met de schoenen uit. Op zich vormt dit geen bedreiging voor het functioneren van het publieke domein. Maar het strookt niet met een door een bepaalde groep veronderstelde gedragsetiquette die verwijst naar een strikte scheiding tussen publiek en privaat gedrag. Het “iets komen doen” is ook zo’n fatsoensnorm. Regulering van gedrag in de ruimte gebeurt ook via meubilair. In de stedelijke publieke ruimte kunnen banken zo ontworpen worden dat daklozen er niet kunnen op liggen (Whyte, 2009). In de bib worden dan weer zitbanken weggenomen omdat jongeren er “dingen in doen die niet horen”. Deze acties leiden vaak tot nog meer onveiligheid. Er wordt een onaangenaam niemandsland gecreëerd. Het probleem bij een te sterke vooraf-controle is dat er niet meer gedifferentieerd wordt. De semipublieke ruimte beschikt zowel over sociaal potentieel als over conflictvermogen (Soenen, 2006). Zoals we via etnografische verhalen aantoonde, kunnen conflicten zichzelf ook reguleren en uitmonden in een aangenaam sociaal klimaat.

In plaats van uit te gaan van voorzorg is het misschien veel interessanter aandacht te vragen voor het leven in dergelijke collectieve en diverse plekken en professionals inzichten te verschaffen met betrekking tot het complexe sociale verkeer erin zowel op sociaal als op ruimtelijk/ontwerp vlak (Soenen & Van Reusel, 2015). Ook de aanzet voor het herdenken van het kinderrecht wil maatschappelijk verbreden door aandacht te schenken aan sociale praktijken en contexten. Net zoals Reynaert,

Bouverne-De Bie en Vandevelde (2011) denken we dat het een uitdaging is om verder te verkennen wat sociale praktijken kunnen betekenen voor het denken over en werken aan kinderrechten. Deze bijdrage onderschrijft dan ook een ‘mestieze opvatting’ (geïnspireerd op Mouffe, 2005 geciteerd in Reynaert, Bouverne-De Bie en Vandevelde, 2011: 109). Via deze benadering willen ‘de kritische voorstanders’ de machtsrelaties die het leven van kinderen mee vormgeven blijven bevragen. Via de antropologische data en concepten en de analyse van Lee (2001) worden machtsrelaties echter niet enkel bekeken vanuit de notie erkenning. Het verschil ligt in het gegeven dat er in dit artikel ook nadruk wordt gelegd op connecties in plaats van op (op)posities (Soenen, 2009). In de kritische traditie worden alledaagse praktijken bovendien vaak bestudeerd via noties zoals *race*, *class* & *gender*. Door dergelijke vooraf vastliggende categorieën (hoe maatschappelijk relevant ook) te hanteren, wordt de complexiteit van alledaagse praktijken en van machtsrelaties niet altijd gezien. Een te sterke erkenningsfocus heeft bijvoorbeeld het potentieel van de semipublieke ruimte niet ingeschat. De levendige alledaagse praktijken in dit soort ruimte werden dan ook lange tijd niet opgemerkt.

Het is bijvoorbeeld ook belangrijk dat straathoekwerkers en basiswerkers zich vertonen in deze ruimten. Dit soort werkers erkennen vaak de relevantie van het leven op de straat, de traditionele publieke ruimte. Onderzoekers wijzen ons er immers op dat tieners op een bepaald moment niet meer willen vertoeven in de buurt waarin ze wonen. Ze zoeken dan de anonimiteit op en begeven zich naar de stedelijke publieke ruimte waar er minder controle is (Christensen & O’Brien, 2003). Dit is van belang voor de constructie van hun sociale en culturele identiteit (Matthews, 2003; Olwig, 2003). Ze kunnen er buiten het vizier van ouders interageren met hun leeftijdsgenoten maar ook contact hebben met andere volwassenen. We willen professionals er op wijzen dat niet enkel de traditionele publieke ruimte maar ook de semipublieke ruimte leerpotentieel heeft (Soenen, 2004). De semipublieke ruimte is vaak (dit moet weliswaar telkens opnieuw empirisch vastgesteld worden) een gelaagde ruimte waar meerdere ervaringen, interpretaties en gedragingen tegelijkertijd aanwezig zijn (Soenen, 2006). Dit maakt deze ruimtes ook net aantrekkelijk. Het is niet uitzonderlijk dat treinstations zoals Gent Sint-Pieters maar ook de bijouerieafdeling in H&M op de Meir in Antwerpen erg populair zijn bij tieners. Ook in shoppingcentra hangen ze rond waar ze ook wel door bewakingspersoneel worden weggestuurd (Matthews, 2003). Maar ook hier is er weer nood aan nuancering. Intelligente zaakvoerders verjagen de tieners niet. Ze zijn immers toekomstige klanten (Soenen, 2004: 6). Jongeren in onze maatschappij zijn belangrijke consumenten geworden. Het is opvallend dat marketingbureaus vroeger diverse groepen bedienden maar recent zijn er ook bureaus die zich louter richten op jongeren. Ook kinderen worden belangrijke spelers, dat merken we aan een kindvriendelijke commerciële ruimte. Het ballenbad in Ikea, zelf een legopersonage kunnen creëren in de legoshop of een indoorspeeltuin in een kinderkledingzaak zijn daar allemaal voorbeelden van. De semipublieke ruimte, zowel de commerciële (kledingzaken, snackbars, ...) als de openbare (openbaar vervoer, bibliotheken, ...) kunnen belangrijke ervarings- en belevingsruimten zijn en worden. Met andere woorden het shoppingcentrum, de bib, de tram, ... vormen ook mee de straat vandaag de dag.

Leren interveniëren in dit soort ruimte betreft geen totale controle maar heeft veel meer baat bij het leren hanteren van ambiguïteit. Het komt er op aan constant kleine correcties aan te brengen (Soenen, 2006) en om op het juiste moment en op de juiste plaats met de stroom mee of tegen de stroom in te gaan (Soenen, 2010). Heel concreet gaan we even in op het debat rond de *mosquito* dat Pleysier beschrijft (2012: 285). Het is een instrument dat ultrasone geluidssignalen verspreidt waarbij de frequentie enkel hoorbaar is voor kinderen en jongeren. Het is bedoeld om problemen met rondhangende jongeren op te lossen. Deze vorm is erg uitsluitend en zelfs discriminerend. Jongeren ontraden of zelfs effectief verjagen is niet de oplossing en gaat in tegen het democratisch functioneren van de ruimte. In bibliotheken waar op bepaalde tijdstippen massaal veel scholieren vertoeven, zijn ook andere interventies mogelijk. Doorheen de ganse ruimte kunnen bijvoorbeeld hoekjes voor kleine kinderen geïnstalleerd worden. Een opvallende observatie is dat wanneer de kinder-afdeling in de bib druk bezocht wordt door kleine kinderen, jongeren zich gaandeweg verwijderen. De scholieren willen graag zien en gezien worden en jezelf profileren tussen kleuters heeft niet echt het juiste effect op leeftijdsgenoten. Jongeren zijn nog steeds welkom maar door een sociaalruimtelijke ingreep zullen ze niet meer de ganse ruimte claimen (Soenen & Van Reusel, 2015). Bovendien is het goed accommoderen van kleine kinderen, onze sfeerkandelaars, niet onbelangrijk voor het algemene sociale klimaat. Net zoals dat trouwens ook goed werkt voor de sfeer in voetbalstadions.

Het etnografisch en alledaags perspectief sluit aan bij een bredere sociologische analyse maar plaatst er ook vaak kleine kritische opmerkingen bij. In de semipublieke ruimte zijn allerlei conflicten aanwezig. De professionals die er actief zijn, dienen lessen in stedelijkheid te krijgen. Ze moeten met andere woorden kunnen loslaten, omgaan met ambiguïteit en met een open einde. Maar kinderen en jongeren worden vanuit het sociologisch perspectief vooral als slachtoffer van maatschappelijke structuren gezien. Vanuit een *bottom-up*-perspectief gaan zij echter niet helemaal vrijuit. Het is uiteraard in eerste instantie van belang alle gebruikers gastvrij te ontvangen zodat zij zich kunnen thuis voelen. Maar de gebruikers of beter de gasten hebben ook nood aan lessen, lessen in huiselijkheid deze keer (voor een uitvoerige bespreking zie Soenen & Van Reusel, 2015). Het zich thuis voelen is immers niet gelijk aan zich thuis wanen en dit geldt zowel voor jong als oud.

REFERENTIES

- Augé, M. (2000). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity* (tr. J. Howe, repr.). London: Verso.
- Boomkens, R. (1998). *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. Rotterdam: NAI-uitgevers.
- Castells, M. (2000). *The rise of the network society (second edition)*. Oxford: Blackwell.
- Christensen, P., & O'Brien, B. (eds.) (2003). *Children in the city. Home, neighbourhood and community*. London: RoutledgeFalmer.
- Civanyan, E. (2007). *Demandez la permission aux enfants* (film). Frankrijk: TFM Distribution.
- Davis, M. (1990). *City of quartz: Excavating the future of Los Angeles*. London: Verso.

- De Solà-Morales, M. (1992). Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging. *OASE*, 33, 3-8.
- Emirbayer, M. (1997). Manifesto for a relational sociology. *American Journal of Sociology*, 103, 281-317.
- Goffman, E. (1963). *Behavior in public spaces. Notes on the social organization of gatherings*. New York: The Free Press.
- Harvey, D. (1997). Contested cities: Social process and spatial form. In N. Jewson & S. MacGregor (eds.), *Transforming cities. Contested governance and new spatial divisions* (pp. 9-27). London: Routledge.
- Hutchby, I., & Moran-Ellis, J. (eds.). (1998). *Children and Social Competence: Arenas of Action*. London: Falmer Press.
- Jacobs, J. (1972). *The death and life of great American cities. The failure of town planning* (reissued). Pelican Books.
- James, A., & Prout, A. (1997). *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary issues in the sociological Study of childhood* (2nd ed.). London: Falmer.
- Lee, N. (2001). *Childhood and society. Growing up in an age of uncertainty*. Buckingham: Open University Press.
- Lofland, L.H. (1973). *A world of strangers. Order and action in urban public space*. New York: Basic Books.
- Lofland, L.H. (1998). *The public realm. The city's quintessential social territory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Matthews, H. (2003). The street as a liminal space: The barbed spaces of childhood. In P. Christensen & M. O'Brien (eds.), *Children in the city. Home, neighbourhood and community* (pp. 101-117). London: RoutledgeFalmer.
- Morrow, V. (2003). Improving the neighbourhood for children: Possibilities and limitations of 'social capital' discourses. In: P. Christensen & M. O'Brien (eds.), *Children in the city. Home, neighbourhood and community* (pp. 162-183). London: RoutledgeFalmer.
- Oldenburg, R. (1999). *The great good place. Cafés, coffee shops, bookstores, bars, hair salons and other hangouts at the heart of a community* (3rd ed.). New York: Marlowe & Company.
- Olwig, K. (2003). Displaced children? Risks and opportunities in a Caribbean urban environment. In P. Christensen & M. O'Brien (eds.), *Children in the city. Home, neighbourhood and community* (pp. 46-65). London: RoutledgeFalmer.
- Reynaert, D., Roose, R., Vandenhole, W., & Vlieghe, K. (2011). Kinderrechten: springplank of struikelblok? Naar een kritische benadering van kinderrechten. In D. Reynaert, R. Roose, W. Vandenhole en K. Vlieghe (eds), *Kinderrechten: springplank of struikelblok. naar een kritische benadering van kinderrechten* (p. 1-6). Antwerpen-Cambridge: Intersentia.
- Reynaert, D., Bouverne-De Bie, M., & Vandeveld, S. (2011). Over kinderen en recht. Aanzet tot het herdenken van kinderrechten. In D. Reynaert, R. Roose, W. Vandenhole en K. Vlieghe (eds), *Kinderrechten: springplank of struikelblok. naar een kritische benadering van kinderrechten* (p. 99-112). Antwerpen-Cambridge: Intersentia.
- Reyndorp, A., & Hajer, M. (2001). *In search of a new public domain*. Rotterdam: NAI Publishers.
- Schmucki, B. (2002). On the tram. Women, men and urban transport in Germany. *The Journal of Transport History*, 23 (1), 60-72.
- Scott, J. (1990). *Domination and the art of resistance*. New Haven: Yale University.
- Sennett, R. (1978). *The fall of public men* (repr.). New York: Vintage Books. A Division of Random House.

- Soenen, R. (1998). Creatieve en dynamische processen in het alledaagse leven. Een inspiratiebron voor intercultureel onderwijs. In R. Pinxten & G. Verstraete (red.), *Cultuur en macht. Over identiteit en conflict in een multiculturele wereld* (p. 273-302). Antwerpen-Baarn: Houtekiet.
- Soenen, R. (2002a). Kinderen als interculturele avant garde in een stedelijke omgeving. Het belang van en relationele pedagogiek. In J. Leman & L. Top (red.), *Intercultureel en meertalig onderwijs, burgerschaps- en vredesopvoeding* (p. 127-143). Antwerpen: Garant.
- Soenen, R. (2002b). Diversity as a Tool for Ethnography. From a Critical Child to an Ethnographer with Little Patience. In G. Walford (ed.), *Debates and Developments in Ethnographic Methodology (Studies in Educational Ethnography, Volume 6)* (pp. 73-94). Oxford: JAI Press/ Elsevier Science.
- Soenen, R. (2003a). Etnografie als toegevoegde waarde. Een relationeel perspectief op “jongeren en criminaliteit”. In Universiteit Gent, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, *Update in de criminologie. Jongeren en criminaliteit* (p. 35-44). Mechelen: Kluwer.
- Soenen, R. (2003b). Diversiteit in verbondenheid. In: *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies* (p. 179-207). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Project Stedenbeleid.
- Soenen, R. (2004). A Relational Approach on Children in the City: the Importance of Public Space, Non-places and Ephemeral Relationships for Learning. In G. Troman, B. Jeffrey & G. Walford (eds.), *Identity, Agency, and Social institutions in Educational Ethnography. Studies in Educational Ethnography, Volume 10* (pp. 1-20). London: JAI Press/An imprint of Elsevier Science.
- Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Garant.
- Soenen, R. (2009). Small talk en zelfregulering op de Antwerpse tram. In H. Boutellier, N. Boonstra & M. Ham (red.), *Omstreden ruimte* (p. 225-242). Amsterdam: Van Gennep.
- Soenen, R. (2010). De betekenis van vluchtigheid voor gemeenschap en conflict. Ambigüiteit als uitdaging voor politiewerk. *Cahiers Politiestudies*, 2(15), p. 121-140.
- Soenen, R. (2012). De bibliotheek: naar een stedelijk thuis haven. In *Naar een duurzaam lokaal cultuurbeleid*. Brussel: LOCUS vzw.
- Soenen, R. & Van Reusel, J. (in voorbereiding 2015). *De kleine wanorde. Creatieve montages van mensen, dingen en plaatsen*. Leuven: LannooCampus.
- Soja, E. (1989). *Postmodern geographies: The reassertation of space in critical social theory*. London: Verso.
- Sorkin, M. (1992). See you in Disneyland. In M. Sorkin, *Variations on a theme park. The new American city and the end of public space* (pp. 205-232). New York: Hill and Wang.